

DÖRT MEZHEP İMAMININ İMÂN TANIMLARI - KELÂM İLMİ BAĞLAMINDA MUKAYESELİ BİR DEĞERLENDİRME-

Hasan Can ÇELİK¹
Hasan Tevfik MARULCU²

ÖZET

İslam mezhepleri arasında imân kavramı ve mahiyetine ilişkin meseleler üzerinde çok fazla tartışma yapılmıştır. Bu münâkaşalar, imân ile küfür arasındaki ayrımın ne olması gerektiği, mü'mîn, kâfir ve fâsık kelimelerinin sınırlarının nasıl belirleneceği gibi konuları içermektedir. Bu meselelere ek olarak, İslam, imân, ma'rifet, ikrâr ve amel kavramları, büyük günah işleyeninin durumu, imân-amel ilişkisi, imânın artıp eksilmesi, imân-İslam ilişkisi gibi hususlar da tartışılmıştır.

Bu çalışmada ise, imân hakkında genel bir bilgi verildikten sonra dört mezhep imamının imân tanımları karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Mukayeseler sırasında, genellikle imamların kendi eserlerinde bulunan ifadeler esas alınmıştır. Tarifler içerisinde geçen tasdik, ikrâr ve amel kavramları üzerinde titiz bir şekilde durulmuştur. Konu ile ilgili olarak getirilen aklî ve naklî delillerin detaylı bir şekilde aktarılmasına özen gösterilmiştir. Aynı zamanda bu mezheplere mensup birtakım âlimlerin görüşleri de destek olarak kullanılmaya çalışılmıştır. İmamların imân tanımlarındaki görülen farklılıkların aslında lafzî bir farklılık olduğu ortaya konmuştur. Bütün imamların kalp ile tasdiki esas aldıkları görülmüş, ameli ise imânın aslî bir cüz'ü saymadıkları anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Dört Mezhep, Tasdik, İkrâr, İmân, Amel

¹ Hasan Can Çelik, Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, hasancancelik96@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3388-8988, (Sorumlu Yazar)

² Hasan Tevfik Marulcu, Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hasanmarulcu@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7247-1547.

DEFINITIONS of FAITH (*IMAN*) of the FOUR MADHHABS' IMAMS -a COMPARATIVE EVALUATION in the CONTEXT of the ISLAMIC THEOLOGY-

ABSTRACT

There have been many discussions among Islamic sects regarding the concept and nature of faith. These discussions include issues such as the distinction between faith and disbelief, how to determine the boundaries of the terms "believer," "disbeliever," and "sinner," and other related topics. In addition to these issues, concepts such as Islam, faith, knowledge, confession and action, the status of those who commit major sins, the relationship between faith and action, the increase and decrease of faith, and the relationship between faith and Islam have also been discussed.

In this study, after providing a general information about faith, an attempt was made to compare the definitions of faith given by the four imams of the sects. During the comparisons, the definitions found in the imams' own works were mainly used. The concepts of confirmation, confession and action in the definitions were carefully addressed. The detailed transfer of the rational and textual evidence related to the subject was emphasized. At the same time, the opinions of some scholars belonging to these sects were also used as support. It was revealed that the differences seen in the imams' definitions of faith are actually a verbal difference. It was observed that all the imams relied on faith with the heart and it was understood that they did not consider the act as a fundamental part of faith.

Keywords: *Comparative, Four Madhhab, Confirmation, Confession, Faith (Iman), Belief*

1. GİRİŞ

Îmân kavramının ne olduğu neyi ifade ettiği İslam düşünce tarihinde tartışılmıştır. Hatta yapılan tarifler etrafında farklı kelimeler firkalar oluşmuştur. Îmân konusu sadece tarif hakkında yapılan münakaşalardan ibaret değildir. Hayatın her aşaması ile ilişkisi bulunmaktadır. Yapılan tariflere göre îmânın sınırları belirlenmiş olmakta ve bu tariflere göre kimler îmân sahibidir, kimler îmânlı değildir denileceği belirlenmektedir. Karşıdaki kişiyi îmânsızlıkla itham etme hatta helal sayarak öldürmeye kadar varan fiili tepkilerin tamamı, yapılan îmân tarifleri ile alakalıdır. Dolayısıyla îmânın ne olduğunu doğru bir şekilde anlamak sosyal hayata da doğrudan etki etmektedir.

Mürcie, Hâricîlik, Mu'tezile ve Ehli Sünnet gibi birçok mezhebin oluşum ve gelişiminde önemli bir konuma hâiz olan söz konusu

meselenin mezhep imamları tarafından nasıl anlaşıldığı ise, onların yaptıkları imân tanımlarından tespit edilebilir. Kendilerinden sonra gelen Müslümanların büyük bir çoğunluğunun kendilerine tâbî olduğu dört büyük mezhep imamı, imânı farklı şekillerde tarif etmişler ve onların bu tarifleri İslam düşünce tarihinde hem itikâdî hem de amelî konularda belirleyici bir rol oynamıştır.

İmamların imân tanımları lafzen birbirinden farklıdır. Tariflerdeki bu farklılığın hakikî bir ihtilaf olup olmadığı ise ancak onların amelî konulardaki görüşleriyle mukâbele edildikten sonra anlaşılabilir. Dolayısıyla bu makalede onların imân tanımları konu edilecek, birbiriyle karşılaştırılacak ve dört büyük mezhep imamına göre imânın mâhiyetinin ne olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, imân kelimesinin sözlük ve ıstılahî anlamı incelenmiş, ikinci bölümde ise dört mezhep imamının imân tanımları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

2. İMÂN KELİMESİNİN TARİFİ

2.1. İmânın Sözlük Anlamı

İmân “ایمان” sözlükte güven almak manasına gelen “*emn, emân, emânet*” (el-Ferâhidî, 1996, 8: 389; el-Cevherî, 1987, 7: 2071; el-Kazvîni, 1979, 1:133,134,135; el-Fîrûzâbâdî, 2005: 1176; ez-Zebîdî, ty, 34: 184, 185, 187; Heyet, ty, 1: 28) köklerinden türemiş olup if’âl babından mastardır. (el-İsfahânî, 1991: 90; el-Keşmîrî, 2005, 1: 120, 121) *Emn* ve *emânın*, asıl anlamı gönül huzurudur. (el-İsfahânî, 1991: 90) Havf yani korkunun zıddıdır. *Emân* bazen, insanın güven içerisinde bulunduğu hal için kullanılır. *Emânet*, sözünü ve ahdini tutmama anlamında hiyânetin zıddını ifade etmektedir. (İbn Manzûr, 1997, 1: 113) Fiil hali olan “آمنَ” ise, şu iki anlamda kullanılır:

Birincisi, müteaddî/geçişli manasını içerir. Bu anlamda “آمنْتُه” kullanımı “ona güven verdim” manasına gelir.

İkincisi ise gayri müteaddî/geçişsizdir. “Güven sahibi oldu” anlamına gelmektedir. (el-İsfahânî, 1991: 91; el-Keşmîrî, 2005, 1: 120, 121)

Küfrün zıddı olan imân, (el-Mâtürîdî, 2005, 3: 520; İbn Manzûr, 1997, 1: 113) bazen Peygamber’in -sallallahu aleyhi ve sellem- getirdiği şeriatın ismi için kullanılır. الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِقُونَ “Mü’minler, Yahudiler, Sâbiiler...” (Mâide 5/69) ayetinde geçen imân bu anlama gelmektedir. Allah Teâlâ’yı ve Hz. Peygamber’in -sallallahu aleyhi ve sellem- nübüvvetini ikrâr edip onun şeriatine giren herkes mü’minlikle

vasıflanmaktadır. Bazen ise îmân, medh/övgü ifade etmek için kullanılmaktadır. Kişinin tasdik bağlamında Hakk Teâlâ'ya içsel boyun eğmesidir. (el-İsfahânî, 1991: 91) Aynı zamanda îmân, inanmak ve doğrulamaktan ibaret mutlak tasdik manasında olup zıddı tekzîb yani yalanlamaktır. (İbn Manzûr, 1997, 1: 113, Çetin, 2012: 13) Bu, îmânın sadece ma'rifet olmadığına da delâlet eder. Eğer îmân, sadece ma'rifet olsaydı, zıddının cehalet olması gerekirdi. İmânın zıddı yalanlama anlamında tekzîb olunca, onun zıddının da tasdik olması gerekir. Çünkü ma'rifet, fiili yapmadan da kalpte yerleşebilir. Yani tek başına ma'rifet / Allah'ı tanımak îmân değildir. Ma'rifetle beraber iz'ânın da bulunması gerekir. Çünkü ma'rifet tek başına îmân olsaydı Allah'ı tanıyan şeytanın da mü'min sayılması gerekirdi. Tasdik ise, ancak zıddını terk etmekle olur ki o da tekzîbtir. Bu yüzden îmân tek başına ma'rifet değildir. (el-Mâtürîdî, 2005, 3: 520) Çünkü îmânın aslî rüknü olan tasdik, ma'rifet, iz'ân ve yakînin birleşmesinden oluşur. (es-Seffârîni, 1982, 1: 368; es-Seffârîni, 1994, 2: 277, el-Keşmîrî, 2005, 1: 120, 121, 122) Sadece ma'rifet olduğu zaman iki unsur eksik olduğu için tasdik oluşmaz. Dolayısıyla da îmân olmaz.

2.2. İmânın İstilah Anlamı

İstilahta ise îmân, İmam Mâtürîdî tarafından kalp ile tasdik şeklinde tarif edilmiştir. (Mâtürîdî, ty: 380) Sözlük manasıyla istilah manası arasındaki ilişki de îmânın Allah Teâlâ ile kul arasında yapılan güven alıp, güven verme antlaşması olmasıyla izah edilmiştir. Bir başka ifadeyle îmân, kişinin Allah Teâlâ'nın katından gelen hükümleri tasdik etmesiyle Rabb'ine güven vermesi, peygamber vasıtasıyla da Allah Teâlâ'dan güven almasıdır. Kulun Rabb'ine güven vermesi, Allah'ın varlığı ve birliğine, meleklerin varlığına, kitapların hükümlerinin hak ve her zamanda geçerli olduğuna, Rasullerin Hz. Cebrâil vasıtasıyla Allah Teâlâ'dan aldıkları dinî hükümlerin hak olduğuna, peygamberlerin haber verdikleri âhiret hayatının hak olduğuna, kadere yani her şeyin Allah Teâlâ'nın hükmü ve takdîriyle olduğuna inanmak olan îmânın altı esasını kalp ile tasdik etmesidir. Güven alması ise kul îmân ettiği takdirde Allah Teâlâ'nın onu cehennem ateşinden alıkoyup cennete sokması ve cennet nimetleriyle mükâfatlandırmasıdır. Bu mana ile îmân iki kısımda incelenir. Bunlardan birisi “الايمن بالله” yani Allah'a îmân, diğeri ise “الايمن بالله” yani Allah için îmândır. (Çetin, 2014: 71,72)

الايمن بالله: Allah Teâlâ'nın varlığına ve birliğine, yakîni bir şekilde yani içerisinde en ufak bir şüpheyi dahi barındırmayan kalbî tasdikle inanmak ve hükmetmektir. *إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ* “Mü'minler ancak o kimselerdir ki

Allah'a ve Rasûlüne îmân ettikten sonra şüpheye sapmayıp Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla savaşırlar. İşte onlar (îmânlarında) sâdık olanların ta kendileridir." (Hucurât 49/15) mealindeki âyeti kerîme ve Ebû Saîdi'l-Hudrî'nin Hz. Peygamberimizden rivayet ettiği *المؤمنون في الدنيا على ثلاثة أجزاء الذين آمنوا بالله ورسوله، ثم لم يرتابوا، وجاهدوا بأموالهم وأنفسهم في سبيل الله، والذي يأمته الناس على أموالهم وأنفسهم، ثم الذي إذا أشرف على طمع تركه لله عز وجل* "Hakîkî mü'minler dünyada üç kısım üzeredir:

Bunlardan birincisi: Hakîkî mü'minler onlardır ki, Allah'a ve Rasûlü'ne kalben inanırlar, sonra hiçbir şüpheye sapmazlar.

İkincisi: Hakîkî mü'minler onlardır ki, insanlar canları ve malları üzerine kendisine güven bağlarlar.

Üçüncüsü: Hakîkî mü'minler onlardır ki, nefsi şiddetli istek ve arzusuna iştahlanıp göz diktiği zaman, derhal onu Allah Teâlâ'nın korkusunda bırakır." (Hanbel, 1995, 10: 28; et-Tirmizî, 1992, 3: 172; el-Kârî, 2002, 6: 2493; el-Hindî, 2010, 1: 100; Çetin, 2012: 16, 18) şeklinde buyrulan hadîs-i şerîf de buna işaret etmektedir. Hadiste geçen "ثم لم يرتابوا" cümlesi "sonra hiçbir şüpheye sapmazlar" şeklinde tercüme edilmiştir. Muhtemeldir ki "ثم" ile gelen atıf, îmân ettikten sonra bir an bile olsa kişinin şüpheye düşmeyeceğine tembih etmek içindir. Bu cümle "Kâmil mü'minler öyle kimselerdir ki, îmânın gerektirdiği şekilde amel edip hiç şüpheye düşmezler ve Allah Teâlâ'nın emir ve nehiyelerinden hiçbir şeyi terk etmezler." şeklinde de tercüme edilmiştir. Ebû Muhammed Şerefüddîn et-Tîbî de "ثم لم يرتابوا" cümlesindeki "ثم"nin "إن"nin "الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا" (Fussilet 41/30) ayetindeki gibi mertebe bakımından bir mesafeyi ifade etmek için geldiğini söylemiştir. Çünkü şüpheye düşmeyip istikâmet üzerinde sağlam bir şekilde durmak, sadece îmân etmek ve salih amel işlemekten daha üstün ve şereflidir. (el-Kârî, 2002, 6: 2493)

الإيمان الله: Allah Teâlâ'nın peygamberler vasıtasıyla insanlara ulaştırdığı hükümlerin yalana muhtemel olmadığına bütünüyle hükmetmek ve şeksiz şüphesiz emirlerini yerine getirip yasaklarından sakınmaktır. Kısacası, kulun, şüpheden ârî bir şekilde inanması, Allah Teâlâ tarafından gelen hükümlerin hak olduğuna hükmetmesi ve tasdik etmesi karşılığında Rabb Teâlâ'dan güven almasıdır. (Çetin, 2012: 27)

Bu tarifler özelinde kişi, "أمنتُ بالله" yani Allah'a îmân ettim demekle "Allah'ın varlığına ve birliğine, hükümlerinin hak ve gerçek olduğuna şeksiz şüphesiz bir yakîn ile tasdik ettim. Bundan dolayı Allah'tan güven aldım." demiş gibi olmaktadır. Eğer kul, bu kelimeleri

söyledikten sonra hiçbir şekilde zihnine ve kalbine tereddüt gelmezse hakîkî mü'min kabul edilir. (Çetin, 2012: 28)

Îmân konusunda kalbe (Burada kalp ile kastedilen et parçasından ibaret olan organ değildir. Kalpten maksat gönül anlamındaki kalptir.) bir parantez açmak gerekmektedir. Çünkü Kur'ân'ın birçok yerinde îmân kalbe nisbet edilmektedir. Bu konu ile alakalı şu ayetler örnek olarak gösterilebilir: *“Onlar, o kimselerdir ki (Allah) imânî kalplerine yazmış”* (Mücadele, 58/22.), *“Bedeviler ‘îmân ettik’ dediler. De ki: ‘Siz imân etmediniz amma, (bari) Müslüman olduk deyin. İmân henüz sizin kalplerinize gir(ip yerleş)memiştir.”* (Hucurât, 49/7.), *“Fakat Allah size imânı sevdirdi. Onu kalplerinizde süsledi.”* (Hucurât, 49/14.), *“Kalbi imân üzere (sabit ve bununla) mutmain (ve müsterih) olduğu halde (cebr-ü) ikrâha uğratılanlar müstesna olmak üzere kim imânından sonra Allah'ı tanımaz, fakat küfre sîne (-i kabul) açarsa Allahın gazabı onların başındadır. Onlar için en büyük bir azâb vardır.”* (Nahl, 16/106), *“Ey peygamber, kalpleriyle inanmadıkları halde ağızlarıyla ‘İnandık’ diyen kimselerden o küfür içinde (alabildiğine) koşuşanlar seni mahzun etmesin.”* (Mâide, 5/41)

Bahsi geçen konu ile alakalı hadislerden de örnekler mevcuttur. Birkaçına şu şekilde misal verilebilir. Mesela Peygamber Efendimizin -aleyhissalâtu vesselâm-, *“Ey Kalpleri evirip çeviren Rabbim kalbimi senin dinin üzerine sâbit kıl.”* şeklinde dua ettiği rivâyet edilmektedir. (Nesâî, 2001, 7: 156; Tirmizî, 1998, 7: 423; Hanbel, 1995, 47: 230) Başka bir rivâyette de Hz. Peygamberimiz *“Lâ ilâhe illallah”* diye söylediği halde kalbinde zerre miskâl imân olan kimsenin cehennemde ebedi kalmayacağını cezasını çektiikten sonra cennete gireceğini buyurmuştur. (Aynî, 2009, 25: 157) Diğer bir rivâyette de Usâme bin Zeyd, savaşta bir müşrik ile karşılaşmış karşısındaki kişi *“Lâ ilâhe illallah Muhammedün rasûlullah”* dediği halde onu öldürmüştü. Bu haber Hz. Peygamber'e -sallallahu aleyhi ve sellem- ulaşınca Peygamberimiz buna çok kızmış ve Usâme b. Zeyd'i huzuruna çağırılmış. Ardından ona; *“Kelime-i tevhîdi söyleyen birisini neden öldürdün”* diye sormuştur. Bu soru karşısında Usâme b. Zeyd; *“Ya Rasûlallah o canını kurtarmak için o şekilde söyledi”* diye cevap verince, Hz. Peygamber; -sallallahu aleyhi ve sellem- *“Korkusundan dolayı söylediğini nereden*

biliyorsun, kalbini yarıp baktın mı?” buyurarak onun yanlış yaptığını söylemiştir. (Müslim, ty., 1: 96; Ebû Dâvûd, ty., 3: 44)

Delil olarak gösterilen bütün ayet ve hadisler, imânın yerinin kalp, imânın esasının ise kalp ile tasdik olduğunu ayan beyan ortaya koymaktadır. (es-Sevrî, 1983: 16; İbn Küteybe, 1978: 9; Taberî, 2001, 1: 241; el-Hallâl, 1987: 119; el-Mâtürîdî, ty: 380; el-Mâtürîdî, 2005, 1: 166, 377; ez-Zeccâcî, 1986: 223; el-Halîmî, 1979, 1: 20, 100; el-Lâlekâî, 2003, 4: 931, es-Sıkillî, 2013: 24: 32; el-Münzirî, 1968, 1: 156; el-Kurtubî, 1964, 18: 123; ez-Zeydânî, 2012, 1: 132) Buradan hareketle kişinin mü'min sayılabilmesi için kalp ile tasdik yeterli görülmektedir. Fakat kişide, imânî noktalara tealluk eden şeylere karşı inkâr, tahfif ve alaya alma gibi hasletler varsa bu taktirde onun küfre düşmesi kaçınılmaz olur.

3. MEZHEP İMAMLARININ İMÂN TANIMLARI

İmân kavramının tanımı itikâdî mezheplere göre değişiklik gösterebilmektedir. (Marulcu, 2018: 156) Ehl-i Sünnet ile diğer fırkalar arasındaki tanım farklılıkları taban tabana zıddır. Fakat Ehl-i Sünnet âlimlerinin yapmış olduğu tanımlar, her ne kadar birbirinden farklı gibi görünse de aslında her biri aynı şeyi söylemektedir. (Marulcu, 2018: 163) Bu genel bilgilerden sonra dört mezhep imâmının imân tanımları şu şekildedir:

3.1. İmam-ı A'zâm Ebû Hanîfe'nin İmân Tarifi

İmam A'zâm imânı, “İmân, kalp ile tasdik, dil ile ikrârdır.” şeklinde tarif etmektedir. (Ebû Hanîfe, 2015: 74) Fakat ona göre dil ile ikrâr sadece icrâ-i ahkâm için gereklidir. (Ebû Hanîfe, 2015: 18; Ebû Hanîfe, 2015: 87) Aynı zamanda o ikrârı, imânın şartı değil bilakis zâid rüknü olarak gördüğünden tek başına imân olarak saymaz. (Ebû Hanîfe, 2015: 87; el-Kârî, 2002, 1: 50; Heyet, 2013: 48,49) Eğer ikrâr imânın şartı olsaydı münâfıkların imânı da imân olarak sayılması gerekirdi. (Ebû Hanîfe, 2015: 87) Hâlbuki onlar dilleriyle imân ettiklerini söylüyorlardı fakat kalplerinde Peygamberimizin Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna dair tasdikleri yoktu. Nitekim Allah Teâlâ da münâfıkların dilleriyle yapmış oldukları bu ikrârın imân olmadığını وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ “İnsanlardan öyle kimseler vardır ki kendileri imân etmiş olmadıkları halde, ‘Allah’a ve âhiret gününe inandık’ derler. Hâlbuki onlar inancı (insan)lar değildir.” (Bakara, 2/8) ayeti ve وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شُيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزَؤُنَ “Onlar imân edenlere kavuştukları zaman ‘inandık’ derler. Şeytanlarıyla yalnızca (baş başa) kalınca ise ‘Emîn olun, biz sizinle beraberiz. Biz ancak istihza edicileriz’ derler.” (Bakara, 2/14.) meâlindeki âyeti ile bildirmiştir. Allah Teâlâ'nın

إِذَا جَاءَكَ الْمُتَنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُتَنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ, “Münafıklar sana geldiği zaman ‘Şehâdet ederiz ki sen muhakkak ve mutlak Allahın peygamberisin’ dediler. Allah da bilir ki sen elbette ve elbette Onun peygamberisin. (Fakat) Allah o münafıkların hiç şüphesiz yalancılar olduğunu da biliyor.” (Münafikûn, 63/1) mealindeki ayeti kerîmede münafıkları “نَشْهَدُ” sözlerinde yalancı olarak sayması, onların ikrârının îmân olmadığını göstermektedir. (Taftâzânî, 1886: 34) Bütün bunlara rağmen Allah Teâlâ katında kâfir oldukları ayetle sabit olan bu münafıklıklar dilleriyle yapmış oldukları ikrârdan dolayı Müslüman muamelesi görmüşlerdir. (Marulcu, 2018: 155) Buradan da anlaşılacağı üzere dil ile ikrâr kişiye zâhiren hüküm vererek Müslümanlarla alakalı hükümleri icrâ edebilmek için gereklidir. Netice itibariyle tasdîksiz ikrâr îmân sayılmazken, ikrârsız sadece tasdîk îmân olarak itibara alınır. (Bâkılânî, 2000: 53)

Aynı zamanda İmam-ı A‘zâm, talebesi Ebû Mukâtil es-Semerkindî kendisine “Bana îmandan haber ver?” dediğinde, “İmân, tasdîk, ma‘rifet, yakîn, ikrâr ve islamdır.” şeklinde açıklamıştır. Bu tanım içerisinde geçen isimler her ne kadar farklı olsalar da hepsi de aynı anlama gelmektedir. O da îmandır. Yani, kişinin Allah’ın Rabb olduğunu kalbiyle tasdîk etmesi, diliyle ikrâr etmesi, şeksiz şüphesiz bir yakîn ile inanması ve bilmesidir. (Ebû Hanîfe, 2015: 18, 19)

İmam-ı A‘zâm, insanları tasdîk konusunda üç sınıfa ayırır:

Birinci sınıf, Allah’ı ve Allah’tan gelen şeyleri kalpleriyle ve dilleriyle tasdîk edenlerdir. Bunlar hem Allah Teâlâ katında hem de insanlar nezdinde mü’mindirler.

İkinci sınıf, dilleriyle tasdîk edip kalpleriyle yalanlayanlardır. Bunlar Allah Teâlâ katında kâfir, insanlara göre ise mü’mindirler. İnsanların onu ikrârına mebni mü’min olarak isimlendirmesi gerekir. Çünkü insanlar zâhire göre hükmetmek zorundadır. Kişinin kalbinde îmân var mı yok mu bunu bilmeleri mümkün değildir. Kalplerdekini ancak Allah Teâlâ bilir.

Üçüncü sınıf, kalpleriyle tasdîk edip korku/ikrâh esnasında dilleriyle yalanlayanlardır. Bunlar ise, ikrâr zâid bir rükün olduğu için Allah Teâlâ katında mü’minken insanların nezdinde kâfirdirler. Böyle birisi, korku durumunda küfrü ortaya çıkarttığı halde Allah’a îmân etmiş kimsedir. Bu durumu bilmeyenler ise onu kâfir olarak isimlendirirler. Fakat o, Allah katında mü’mindir. (Ebû Hanîfe, 2015: 18)

İmam A‘zâm’ın bahsi geçen taksimine rağmen dil ile ikrârî îmânın tarifine dahil etmesi, Hanefilerin rükün terimini cumhurdan farklı

değerlendirmesine sebep olmuştur. Zirâ ikrâh gibi ârizî bir sebepten ötürü îmânı dil ile ikrâr edemeyen kişi İmam A'zâm'a göre Allah katında mümindir. Buna rağmen o, dil ile ikrârı îmânın bir rüknü kabul ederek îmânın tarifine dahil etmiştir. (Abdülazîz, ty., 1: 186)

Bunlardan hareketle Hanefîler rükün kavramını aslî ve zâid olarak ikiye ayırmışlardır. Söz konusu ayırma göre, aslî rükün bir şeyin varlığının bağlı olduğu ve hiçbir şartta ondan ayrılamayan temel unsurdur. İmân için kalbî tasdik aslî bir rükündür. Zirâ ne hal ve şartta olursa olsun kalbî tasdikini kaybeden, hatta en ufak bir şüpheye mahal veren kişi ittifakla kâfirdir. Zâid rükün ise ikrâh gibi ârizî şeylerin olmaması durumunda aslî rükün gibidir ve îmândan ayrılamaz. Ancak ikrâh vb. ârizî durumlarda dil ile ikrâr, tasdikten farklı olarak sukûta muhtemeldir. Başka bir ifadeyle kişi ikrâh altındayken onun için dil ile ikrâr îmânın rüknü olmaktan çıkmıştır. Hanefîlere göre Nahl sûresi 106. ayeti kerimede kalbi mutmain olduğu halde yani kalbî tasdiki bulunduğu halde ikrâhtan ötürü dil ile ikrârı terk eden kişinin gazap ve azap hükümlerinden istisna edilmesi, dil ile ikrârın aslî bir rükün değil zâid bir rükün olduğunun delilidir. (Abdülazîz, ty., 1: 186; 2: 323; 3: 169; Molla Hüsrev, ty., 2: 365; Bâberfî, ty., 9: 242; Taftâzânî, ty., 2: 262; el-Aynî, 2000, 2: 54; el-Hümâm, ty., 9: 242; Bursevî, ty., 9: 94; el-Hâdimî, 1929, 1: 190; et-Tehânevî, 1996, 1: 872)

İmam-ı A'zâm'a göre amel ve îmân birbirinden ayrı şeylerdir. Mü'minin çoğu zaman ameliyle sorumlu tutulmaması buna delil olarak gösterilebilir. İşte böyle bir durumda mü'minden îmân mükellefiyeti kalkmıştır denilemez. Mesela Allah Teâlâ hayızlı bir kadından namaz mükellefiyetini kaldırmıştır. Namaz mükellefiyeti ondan kalktı diye îmânla mükellef olmadığı veya îmânı terk etmesi gerektiği söylenemez. Aynı şekilde Allah Teâlâ, hayızlı olan kadına orucu bırakıp daha sonra kaza etmesini emretmiştir. Bu kadına îmânı bırakıp da daha sonra kaza etmesini söylemek çok abes bir şeydir. Fakir olan bir kimsenin zekât ile mükellef olmadığı bilinen bir kaidedir. Fakat fakir zekâtla mükellef değil diye îmânla da mükellef değildir demek son derece büyük bir hatadır. (Ebû Hanîfe, 2015: 87) Buradan da net bir şekilde anlaşılacağı gibi amel îmânın cüz'ü değildir. (Nagarî, 2000, 2: 269; Çetin, 2015: 636)

Dil ile ikrâr zahiri bir ameldir. İmam A'zâm bunun bir amel olmasına rağmen onu îmânın rüknü sayması, dil ile ikrârın aslî değil zâid bir rükün olmasından dolayıdır. Zirâ bahsi geçtiği üzere îmân mükellefiyeti kişinin zimmetinden hiçbir şekilde düşmemektedir. Eğer dil ile ikrâr îmânın aslî rüknü olsaydı ikrâh halinde dâhi dil ile ikrâr terk edilemeyecekti. Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki dil ile ikrâr, ikrâh

gibi durumlarda sukûta muhtemel zâid bir rükündür. Ancak ikrâh gibi ârizi şeyler söz konusu değilse ikrâr îmân için kalbî tasdik gibi değerlendirilir. Böyle bir durumda kişinin dil ile ikrâr etmemesi îmânın aslî rüknü olan kalbî tasdikle alakalı içsel bir sorunları olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı ikrâh altında olmayan bir mümin dil ile ikrârı terk edemez. Binnetice dil ile ikrâr, ikrâh altında olmayan kişinin terk edememesine itibarla rükün, ikrâh durumunda terkedilebilir olmasına itibarla da zâid olarak nitelenmiştir. (Abdülazîz, ty., 1: 186; 2: 323; 3: 169)

Din, aslı itibariyle bir değişime uğramaz. Yani dinin temelini oluşturan itikâdî, imanla ilgili hükümleri değişmez. Aynı zamanda başka bir şey de dinin yerine geçmez. Şeriatler ise, değişebilir ve birbirlerinin yerine geçebilirler. Mesela Allah Teâlâ, bir şeyi birtakım insanlara helal kılarken diğerlerine haram kılabilir. Yine bir şeyi bazılarını yapmalarını emrederken diğerlerini onu yapmaktan nehyedebilir. Anlaşılacağı üzere şeriatler çok ve birbirinden farklıdır. Buradaki şeriatlerden maksat farz kılınan ve yasaklanan amelî hükümlerdir. Bu anlamda şayet din, Allah Teâlâ'nın emrettiklerinin tamamını yapıp yasakladıklarını bütünüyle terk etmek olsaydı Allah Teâlâ'nın emrettiklerini terk edip yasakladıklarını yapan herkes dini terk etmek suretiyle kâfir olmuş olurdu. Kâfir olduğunda ise onunla Müslümanlar arasında gerçekleşen nikâhlanma, miras, cenaze namazını kılma, kestiğini yeme vb. işler ortadan kalmış olur. Çünkü Allah Teâlâ, bunların hepsini îmânlarından dolayı mü'minlere gerekli kılmıştır. Aynı zamanda Allah Teâlâ farzları, dini ikrâr ettikten sonra mü'minlere emretmiştir. *قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ* “*İman eden kullarıma de ki: Namazlarınızı dosdoğru kılın...*” (İbrahîm, 14/31), *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ*, “*Ey îmân edenler, maktuller hakkında size kısas (misilleme) yazıldı (farzedildi).*” (Bakara, 2/178), *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا* “*Ey îmân edenler, Allâhı çok zikredin.*” (Ahzâb, 33/41.) ayetlerindeki “*يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا*” hitapları da buna işaret etmektedir. Eğer sadece bu farzlar îmân olsaydı kişi onlarla amel edinceye kadar mü'min diye isimlendirilemezdi. (Ebû Hanîfe, 2015: 17)

Allah Teâlâ îmânı amelden faziletli kılmış onları birbirinden ayrı olarak zikretmiştir. *الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ* “*Ancak o kimseler başka ki îmân edip salih ameller işlediler...*” (Asr, 103/3), *وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ* “*İmân edip salih ameller işleyenlere ise müjdele...*” (Bakara, 2/25) ayetleri bunun en büyük örnekleridir. Ayet-i kerîmede geçen “و” “vav” atıf harfidir. Bu harf teğâyürü yani vav'ın öncesinin ve sonrasının farklı şeyler olduğunu ifade etmektedir. (Râzî, ty.: 134; en-Nesefî, 2013, 1: 68; Alü'ş-Şeyh, 2011, 1: 571) *وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ* “*Kim, bir*

mü'min olarak, iyi iyi amel (ve hareket)lerde bulunursa” (Taha, 20/112) ayetinde amellerin sahîh olabilmesi için îmân şart koşulmuştur. Arap dili gramer kurallarına göre şart ile meşrûat ayrı şeylerdir. Bu da amel ile îmânın ayrı şeyler olduğuna delâlet etmektedir. *قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ* “*İman eden kullarıma de ki: Namaz(lar)ınızı dosdoğru kılın.*” (İbrâhîm, 14/31.), *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ* “*Ey îmân edenler, namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi yıkayınız...*” (Mâide, 5/6) bu iki ayette Allah Teâlâ amelden önce “*Ey îmân edenler*” şeklinde hitapta bulunmuştur. Bu da îmân konusunda itibara alınan noktanın amel değil kalbî tasdîk olduğuna işaret etmektedir.

Ashâb-ı Kehf ve Firavun’un sihirbazlarının cennetlik olduğu hususunda âlimler ittifak etmişlerdir. Oysaki onlarda amel namına hiçbir şey yoktu. Buradan amelin îmânın bir rûknü olduğu lakin parçası olmadığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber’in zamanından bu yana âlimler, kişi îmânı kalp ile tasdîk edip dil ile de ikrâr ettiyse bu kişi mü’min dir demişlerdir. Vele ki tembelliğinden dolayı amel etmediyse yani farzları yerine getirmeyip, haramları işlediyse fakat bunlar yaparken kalbinde inkâr ve tahfif yoksa, haram olan fiilini helal görmüyorsa aynı şekilde bu kişi âlimler nazarında mü’min kabul edilmektedir. (Ebû Hanîfe, 2015: 5; Bulut, 1998, 11: 43)

Mü’min, namaz kıldığı, oruç tuttuğu, zekât verdiği, hac ettiği ve Allah’ı zikrettiği için mü’min sayılmaz. Aksine mü’minler îmânlarından dolayı bunları yaparlar. Yani ilk önce îmân ederler daha sonrasında amel işlerler. Bu aynı üzerinde borç bulunan bir adamın durumuna benzer. Borçlu olan kimse önce borcunu kabul eder sonra onu öder. Borcunu ödeyip daha sonra borçlu olduğunu ikrâr etmez. Borcunu kabullenmesi ödemesinden dolayı değildir. Bilakis onun borcunu ödemesi ikrârının bir getirisi dir. (Ebû Hanîfe, 2015: 17) Bütün bunlar amel ve îmânın birbirinden ayrı şeyler olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

3.2. İmam-ı Şâfiî’nin İmân Tanımı

İmam Şâfiî’ye göre îmân, diğer organlarla beraber dilin ve kalbin fiilidir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî’nin naklettiğine göre İmam Şâfiî îmânı, “*tasdîk, ikrâr ve ameldir*” şeklinde de tarif etmektedir. (Aynî, 2009, 1: 175, 176) Onun, ameli îmânın tanımının içerisine katması, bazı çevrelerce Mu’tezile ve Hâricî mensuplarıyla aynı düzlemde olduğu düşüncesini oluşturmuştur. Fakat o, îmânın tarifini yaptığı ibarenin devamında sadece birincisini yani tasdîği ihlal edenin münâfik, sadece ikinciyi yani ikrârı terk edenin kâfir, sadece üçüncüyü yani ameli terk edenin ise fâsık olup cehennemde ebedî kalmaktan kurtularak cennete gireceğini dile getirmiştir. İmam Şâfiî’nin yapmış olduğu îmân tarifine

“Amel, îmânın bir rûknü ise amelsiz îmân düşünülemez. Bu taktirde mü'min olmayanlar nasıl olurda cehennemden çıkıp cennete girebilirler?” şeklinde itiraz edilmiştir. Bu itiraza ise, Cibrîl hadisiyle cevap verilmiştir. Cebrâil, Peygamberimize îmândan sorunca efendimiz, *الإيمانُ أن تُؤمنَ باللهِ وملائكتهِ وبقائِهِ ورُسُلِهِ، وتؤمنَ بالبعثِ* “Îmân, Allah’a, meleklerine, ahiret gününe, rasullerine ve öldükten sonra yeniden dirilmeye îmân etmendir.” şeklinde cevap vermiştir. İslâm’dan sorduğunda ise *الإسلامُ أن تُعبَدَ اللهَ ولا تُشركَ بِهِ، وتُقيمَ الصَّلَاةَ، وتُؤدِّيَ الزَّكَاةَ الْمَقْرُوضَةَ، وتُصومَ رَمَضَانَ* “İslâm, Allah’a îmân etmen, ona hiçbir şeyi ortak koşmaman, namazı ikâme etmen, farz olan zekâtı vermen ve ramazan orucunu tutmandır.” diye açıklamıştır. (Begavî, 1987, 1: 112; Gürânî, 2008, 1: 123; Abdülbâkî, 1986, 1: 2) Hadisteki îmân, îmânın aslı manasına gelir. Böyle bir îmânın amelle birliktelik etmesi hesaba katılmaz. Çünkü burada kastedilen kâmil îmândır. İmam Şâfiî’ye göre kişiyi cehenneme girmekten kurtaran îmân, Müslümanların çoğunun ittifâkıyla ikincisi yani îmânın kemale ulaşması için olan amelin bulunduğu îmândır. Onun cehennemde ebedî kalmasını engelleyen îmân ise Ehl-i Sünnet’in ittifâkıyla birinci anlamdaki yani kalbî tasdikle olan îmândır. (Aynî, 2009, 1: 175)

İmam Şâfiî’nin ameli îmândan bir cüz saymadığının bir delili de Fahreddin Râzî’nin ondan naklettiği “*Fâsık îmândan çıkmaz. Çünkü şayet îmân, yapılan bütün işlerin ismine söylenseydi bu taktirde bir kısmının savuşmasıyla amellerin tamamının zâyi olması gerekirdi. Bu şekilde de ortada îmân namına bir şey kalmazdı.*” şeklindeki sözleridir. (Râzî, ty.: 135)

Bahsi geçen konuyla alakalı delillerden bir diğeri de İmam Şâfiî’nin, kalbi ile tasdik ettiği halde ameller konusunda gevşek davranıp bazı amelleri terk eden kimse hakkındaki söylemidir. Ona göre bu durumdaki bir kişi eğer ölürse cenaze namazı kılınır. Bu kişi ile nikâh akdi vs. yapılır. (eş-Şâfiî, 1990, 4: 6; 7: 309; 8: 33) İmam Şâfiî’nin bu sözleri îmân ile ameli birbirinden ayırdığını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

İmân ile alakalı bir başka ihtilaflı gibi gözüken konu, Abdullah b. Mes’ud’ dan rivayetle nakledilen “İnşallah müminim.” meselesidir. Bu, aynı zamanda İmam Şâfiî’nin de görüşüydü. Ebû Hanîfe ve ashâbı bu görüşe karşı çıktılar. Şâfiîler ise, bu konuda bizim birtakım tevillerimiz vardır dediler: (Râzî, ty.: 135)

1. Biz bunu söylemekle îmâna şüphe atfetmiyoruz. Bilakis biz, bu ifadeyi teberrük olsun diye söylüyoruz. Aynı şu âyet-i kerîmede geçtiği gibi: *لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ* “Şanına yemin olsun ki

inşallah Mescidi harama emniyetler içinde gireceksiniz” (Fetih, 48/27) ayetteki “لَنْ شَاءَ اللَّهُ”dan maksat, şüphe değildir. Çünkü şüphe, Allah Teâlâ için muhaldir. Aksine bu ifade, teberrük yani bereketlenmek ve tâ‘zîm yani şânını yüceltmek içindir. (Râzî, ty.: 135)

2. Bu ifade şüphe olarak anlaşılrsa da hâlihazırdaki zaman ile alakalı değil aksine akıbeta tealluk eden bir durumdur. Çünkü îmânda itibar son nefesedir. Son ana kadar herkes şüphe içindedir. İşte biz de bu yüzden Allah Teâlâ’dan îmân halinin ölüm anına kadar bâki olmasını istiyoruz. (Râzî, ty.: 135)

3. İmam Şâfiî’ye göre îmân, itikad, ikrâr ve amelden ibaret olunca amelde şüphenin hâsıl olması mahiyetin cüzlerinin herhangi birinde de şüphenin meydana gelmesini gerektirir. Böylece îmânın oluşmasında da şüphe meydana gelmiş olur. (Râzî, ty.: 135, 136)

Fakat Ebû Hanîfe’ye göre îmân, mücerret itikattan ibaret olduğundan dolayı amelde bir şüphenin meydana gelmesi îmânda da şüphenin vuku bulmasını gerektirmez. (Râzî, ty.: 135, 136) Anlaşılacağı üzere bu meseledeki ihtilaf, îmân tanımları bağlamında ele alındığından lâfzîdir. Mana bakımından incelendiğinde herhangi bir ihtilaf olmadığı net bir şekilde görülebilmektedir. (Aynî, 2009, 1: 175)

Özetle İmam Şâfiî’nin ameli îmânın tarifine alması ameli îmânın rûknü saymasıyla değil kemâli olarak değerlendirmesiyle alakalı bir durumdur. Fakat o, kalbî tasdîki itibara alarak kişi ameli terk etse de mü’mindir diye hükmetmiştir. (eş-Şâfi, 1951, 1: 87) Ameli ve ikrârı tarifin içinde zikretmesi bunları îmânın kemal şartı olarak gördüğü gerçeğini değiştirmez.

3.3. İmam Ahmed b. Hanbel’in İmân Tarifi

İmam Ahmed b. Hanbel’e göre îmân, ikrâr ve ameldir. Hz. Âişe ve Ebû Hureyre’den rivayet edilen bir hadîs-i şerifte أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا “İmân olarak mü’minlerin en kâmil olanı ahlâk olarak en güzel olanıdır.” (Tirmizî, 2016: 302; Hanbel, 2001, 41: 213; el-Kâfî, 2002, 8: 3185) diye buyrulmaktadır. İmam Ahmed b. Hanbel bu hadîsle delil getirerek îmân artar ve eksilir diye de söylemiştir. Aynı zamanda o, “Ameller içerisinde terk edildiği takdirde küfre götüren tek şey namazdır.” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Namazı terk edenin küfrüne hükmedilmesi gerektiğini söylemiştir. (Hanbel, 1990: 34, 35; İbnü’l-Cevzî, 1988, 234) Onun böyle bir ifadede bulunmasının sebebi ameli îmânın bir şartı saymasıyla alakalı değildir. Haç takmak veya mecûsî kalansuvası takmak nasıl ki gayri müslimliğin alâmetiyse İmam Ahmed b. Hanbel de namazı îmânın alâmeti olarak görmektedir. (Heyet,

1983, 24: 53) Yani îmânı tekâmüle erdiren bir amel olarak değerlendirmektedir.

İmam Ahmed b. Hanbel'in ameli îmânın cüz'ü saymayıp kemâl şartı gördüğünü onun Ehl-i kibleyi büyük günah işlese bile eğer kalbinde inkâr ve tahfif yoksa amelinden dolayı tekfir etmemesinden anlayabiliriz. Hatta İmam Ahmed b. Hanbel bu kişi hakkında affedilmeleri için rahmetle dua ve istiğfar edilmesi gerektiğini söylemektedir. Eğer kişi bu hal üzere öldüyse cenaze namazının kılınmamasının caiz olmadığını da bildirmektedir. (Hanbel, 1990: 60) Onun bu açıklamalarından ameli îmânın aslı bir rüknü olarak görmediği bilakis kemal şartı olarak gördüğü net bir şekilde anlaşılmaktadır.

3.4. İmam Mâlik'in İmân Tanımı

İmam Mâlik de aynı İmam Ahmed b. Hanbel gibi îmânın, ikrâr ve amel olduğunu artıp ve eksildiğini söylemektedir. (İsfahânî, 1988, 6: 327) Aynı zamanda onun amelsiz îmân, îmânsız da amelini olmayacağına dair söylemlerinin bulunduğunu rivâyet edenler de vardır. Bir başka rivayette İmam Mâlik'in de içerisinde yer aldığı bir grup âlimin "İmân, ma'rifet, ikrâr ve ameldir" şeklinde bir tarifte buldukları da nakledilmiştir. (Lâlekâî, 2003, 4: 930, 931) İmam Mâlik'in ameli îmân tarifi içerisinde zikretmesi genel olarak Mu'tezile ve Hâricîye fırkalarının tarifleriyle karıştırılmaktadır. Mu'tezileye göre ameli terk eden, îmân ile küfür arasında bir yerde yani el-menzilü beyne'l- menziletayn'dedir. Eğer tövbe ederse mü'min, tövbe etmeden ölürse o zaman kâfir olduğu halde ölmüş olarak kabul edilir. Hâricîlere göre ise ameli terk eden kimse şartsız koşulsuz kâfirdir. Hatta bazı hâricî fırkalarına göre nafîle ibadetleri dâhi terk eden kimse öldüğünde küfür üzere ölmüştür. (Gölcük-Toprak, 2019, 138) İşte İmam Mâlik bu açıklamaların hiçbir satırında yer almamaktadır. Onun tarifiyle Mu'tezile ve Hâricîlerin yaptığı tarif arasında fark vardır. Çünkü ona göre amel, Mu'tezile ve Hâricîlerin iddia ettiği gibi îmânı oluşturan aslı bir cüz değil aksine îmânın kemal şartıdır. İmam Mâlik'e göre, büyük günah işleyen kimse îmân dairesinden çıkıp da küfre girmez. (Pezdevî, 1963: 146) Yani bir kimse kalbiyle tasdik edip diliyle ikrâr etse fakat azalarıyla amel etmese bu kişi mü'mindir. Lakin îmânı nâkıs bir îmândır. Ne zaman amellerini tastam bir şekilde yerine getirirse işte o zaman mü'min olduğu halde îmânı kemâle ermiş olur. (Zürkânî, 2003, 1: 151)

4. İMÂNIN ŞARTLARI

Her insanın buluş çağına gelmesinden itibaren İslâm dînine inanması farzdır. İmânını kalp ile tasdik eden herkesin dünyevî ahkâmın

üzerinde icrâ ettirilebilmesi için diliyle de ikrâr etmesi gerekir. (Siğnâkî, 2001, 1: 466, Abdulazîz, ty., 1: 185; 3: 131; Bâbertî, ty., 9: 252; el-Aynî, 2000, 11: 70; el-Hümâm, ty., 9: 254) Buradan hareketle kişinin üzerine farz olan kalp ile tasdik edip dil ile ikrâr etmesi gereken şartlar ve rükünler vardır. Özetle şu şekilde sıralanabilir:

4.1. İmânın Rükünleri

1. Peygamberimizin tarif ettiği şekilde Allah Teâlâ'nın varlığına, birliğine ve kemâl sıfatlarına imân etmektir. (Ebû Hanîfe, 1999: 82)

2. Meleklerin varlığına imân. (Ebû Hanîfe, 1999: 83)

3. Kitaplara imân etmektir. Kitaplara imân etmekten maksat, kitapların beyan etmiş oldukları hükümlere inanmaktır. Mesela Kur'ân'a inanan kimse, onun bir hükmünü inkâr eder, zamanına göre yetersiz görürse veya insan eseri olan bir hükümle kıyas etmeye kalkışır, bu kimse kâfir olur. Nitekim akıl hüküm koyan değil hükmü anlamaya bir alettir. Akıl değil şeriat hâkim konumdadır. (Ebû Hanîfe, 1999: 83)

4. Bütün nebilere ve rasullere yani onların kemal sıfatlarına imân etmektir. (Ebû Hanîfe, 1999: 84)

5. Hayır ve şerrin Allah Teâlâ'nın taktiriyle olduğuna inanmaktır. (Ebû Hanîfe, 1999: 85)

6. Ölümünden sonraki haşır, hesap, kitap, mîzân, sırat, cennet ve cehennem hak ve gerçek olduğuna imân etmektir. (Ebû Hanîfe, 1999: 83; Çetin, 2015: 580)

4.2. İmânın Sıhhat Şartları:

Alimler tarafından imânın rükûnlarından ayrı olarak sıhhat şartları da mâhiyete bağlı olarak belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre kişinin sahih bir imâna sahip olabilmesi için birtakım şartlar gerekmektedir. (Çetin, 2015: 579)

1. Gayba imân etmektir. Yani Allah Teâlâ'yı, melekleri, kıyamet gününü görmeksizin gönül bağlayarak inanmaktır. Kalbî tasdikle de nebi ve rasullere inmiş kitaplara ve kendilerinin hak ve doğru olduğuna inanmaktır. Bu, imândan ayrılmaz bir şarttır. Mesela cüz'î iradesi ve akli başındayken buna inanmayan ölüm gelip çattığında imân etmeye kalkışır bu imân makbul değildir. (Çetin, 2015: 579)

2. Allah Teâlâ'nın azabından korkmak ve rahmetine ümit bağlamaktır. Yani kitaplarda beyan edilen emirleri yerine getirmekle

sevâbla mükafatlandırılacağına, yasakları işlemekle de azapla cezalandırılacağına inanmaktır. (Çetin, 2015: 579)

3. Emirler yerine getirilse bile Allah Teâlâ'nın azabından emin olmamak; bir günah işlense dâhi rahmetinden ümit kesmemektir. Şirk ve küfür bunun dışındadır. Çünkü bu ikisi ayetlerle “ebeden” kaydıyla geçmektedir. Yani şirk ve küfür kişinin cehennemde ebedî kalma sebebidir. (Çetin, 2015: 579)

4. Ölünceye kadar şüpheye sapmaksızın îmânda sebat etmektir. Dolayısıyla küfre sebep olabilecek şeylerden sakınmak kesinlikle farzdır. (Çetin, 2015: 579)

5. Allah Teâlâ'nın elçilerinin açıklamış oldukları keyfiyetlere gönülden inanmaktır. (Çetin, 2015: 579)

5. ÎMÂNDA ARTMA ve EKSİLME

5.1. Artma ve Eksilmeyi Kabul Etmeyenler:

Îmânın kalp ile tasdik olduğu görüşünü benimseyenler artma ve eksilmeyi kabul etmemişlerdir. Bu görüşü savunanların başında Ebû Hanîfe ve ashâbı gelmektedir. Ardından İmam Mâturîdî ve kelamcılarının büyük bir bölümü bu görüş üzeredirler. Çünkü bunlara göre îmân, inanç esaslarını kalp ile tasdik edip dil ile ikrâr etmekten ibârettir. Tasdik de bilindiği üzere Hz. Peygamber'in -sallallahu aleyhi ve sellem- getirmiş olduğu şerîati şeksiz ve şüphesiz kabul ile telakkî edip gönülden doğrulamaktır. Bu açıdan bakıldığında tasdik için artma ve eksilmeden bahsedilemez. Tasdikte bu mümkün olmayınca îmân için mevzu bahis dâhi edilmez. (Bulut, 1998: 11: 45)

Ebû Hanîfe bu konu hakkında “*îmân, ikrâr ve tasdiktir. Yerdekilerin ve göktekilerin îmânı artmaz ve eksilmez*” şeklinde görüş bildirmiştir. Tevhîd konusunda mü'minlerin birbirlerine bir üstünlüğü söz konusu değildir. Fakat amel noktasında bir üstünlükten bahsedilebilir. Mesela Peygamberlerin yaptıkları amel ile diğer mü'minlerin yaptıkları arasında hâliyle büyük farklar vardır. (Ebû Hanife, 2015: 6) Nasıl ki bir kişi aynı anda hem kâfir hem de mü'min olamıyorsa îmânın artma ve eksilme de olamaz. (el-Kârî, 1997: 159) Kişi ne kadar masiyet işlese de onun îmânın aslı olan tasdikinde bir eksilme olmaz. (Taftazânî, 1991: 156, 157)

5.2. Artma ve Eksilmeyi Kabul Edenler:

Ehl-i Sünnet içerisindeki bazı selef ulemâsı ameli îmânın rüknü saydığından artıp eksileceği yönünde görüş bildirmişlerdir. Ancak bu

söylemleri ameli kâmil îmânın bir rüknü saymalarından kaynaklanmaktadır. Asıl itibariyle îmânda bir artma ve eksilme meydana gelmemektedir. Fakat kemâlinde bundan bahsedilebilir. (Cüveynî, 1979: 90; Pezdevî, 1963: 153; Râzî, ty.: 239)

Bu görüşü savunanları iki sınıfa ayırıp incelemekte fayda vardır. İlk sınıfa göre, Kur'ân'da îmânın artabileceğine dair ayetler mevcuttur. Bu ayetlere dayanarak artma ve eksilmenin mümkün olduğunu söylemişlerdir. Bu sınıf da kendi içerisinde farklı iki görüş ortaya koymuşlardır. Bunlardan bir kısmına göre bu artış, Hz. Peygamber'in -sallallahu aleyhi ve sellem- zamanındaki îmânın tafsil boyutundaki artıştır. Çünkü Kur'an bir anda değil tadrîcen indirilmiştir. Sürekli vahiy gelmeye devam ettiğinden Ashâb'da her inen ayete ve onun hükümüne îmân etmeye devam ediyordu. Bu sebeple de onların halihazırdaki îmânlarında bir artış söz konusu oluyordu. Diğer kısmına göre ise, bu hüküm İslâm'a sonradan girenler hakkında olabilir. Çünkü bu durumda olan bir kişinin bütün hükümlere vâkîf olması düşünülemez. Kalbî tasdik ile söylediği kelime-i tevhîdden sonra öğrenmiş olduğu her dinî hüküm bu kişi hakkında bir nevî îmânda artış olarak kabul edilmektedir. (Taftazânî, 1991: 156)

İkinci sınıfa göre ise, bu artma ve eksilme takvâ boyutu olarak değerlendirilmiştir. Yani bir kişinin îmânı, diğerine nazaran daha kuvvetli ya da daha zayıf olabilir; îmânının nuru daha fazla veya az olabilir. Mesela Hz. Peygamber'in -sallallahu aleyhi ve sellem- îmânıyla herhangi bir mü'minin îmânı bir değildir. Hatta dînî emir ve yasaklara karşı olan tutum mü'minler arasında dâhî farklılık gösterebilmektedir. Aynı zamanda bu artışla kastın îmândaki sebât ve devamlılık olması da muhtemeldir. Nitekim Bakara sûresinde anlatılan Hz. İbrahim Aleyhisselâm'ın kıssası da îmânın kemâlinde bir artışın olabileceğine işarette bulunmaktadır. (el-Kârî, 1997: 159)

Sonuç olarak îmân, tasdik bakımından artma veya eksilmeye konu olmaz. Fakat yakîn bakımında artıp eksilebilir.

6. SONUÇ

İmân sözlükte korkunun zıddı olup gönül huzuru anlamına gelmektedir. İstilahta ise Hz. Peygamberin getirmiş olduğu şeriatın hak ve gerçek olduğunu kalp ile tasdik etmektir. Mü'min bu şekilde Allah Teâlâ'ya güven vermiş olur. Bu tasdikinin mukabilinde Allah Teâlâ'nın cehennemden alıkoyup cennetle ve onun nimetleriyle mükâfatlandırması ise kula güven vermesidir.

Îmân, îmân-ı billah ve îmân-ı lillah olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. İlki, yakîni bir şekilde yani içerisinde en ufak bir şüpheyi dâhi barındırmayan tasdik ile inanmaktan ibarettir. İkincisi ise, insanlara ulaşan şeriatın hükümlerini şeksiz şüphesiz kabul edip emirleri yapmak, yasaklardan sakınmaktır. Bu şekilde kişi “Îmân ettim” demesiyle Allah’ın varlığına ve birliğine, gelen hükümlerin hak ve gerçek olduğunu şeksiz şüphesiz tasdik etmiş olur. Bu tasdikinden dolayı da mü’min kabul edilir.

Îmânın yeri kalp (gönül), esası ise kalp ile tasdiktir. Bundan dolayı kişi kalbî tasdikiyle mü’min sayılır. Fakat îmâni konulara karşı inkârı, tahfifi ve istihzâsı varsa bu taktirde îmân dairesinden çıkmış olarak kabul edilir.

Sahih bir îmân sahibi olabilmesi için kişide son nefese gelmeden îmânın bulunması gerekir. Aynı zaman zarûrât-i dîniyye’den bir şeye karşı inkârı veya haramı helal saymak gibi hasletlerinin bulunmaması elzemdir.

İmam-ı A’zâm’a göre îmânın aslının kalp ile tasdik olduğu dil ile ikrârın ise dünyevî ahkâmın kişinin üzerinde uygulanabilmesi için şart koşulan zâid rükün olduğu görülmektedir. İmam-ı A’zâm’a göre amel îmânın bir cüz’ü değildir. Mü’minin çoğu zaman bazı amellerle sorumlu tutulmaması buna delil getirilebilir. Mesela hayızlı bir kadından namaz mükellefiyetinin kaldırılması veya fakir bir kimsenin zekâtla mükellef tutulmaması gibi. Aynı zamanda konu tasdik bağlamında ele alındığında îmânda artma ve eksilmeden bahsedilemeyeceği de açıktır. İnşallah mü’minim söylemi îmânda şüphenin ifadesi olduğundan kullanımı caiz değildir.

Îmân tanımının içerisinde ameli zikreden imamlar incelendiğinde meseleyi iki yönden ele aldıkları görülmektedir:

Birincisi: İmânın aslını oluşturan tasdik üç unsurdan oluşur. Bunlar iz’ân, ma’rifet ve yakîndir. İz’an diye bahsedilen kişinin kalbi ile boyun eğmesidir. Ma’rifet, kişinin Allah Teâlâ’yı kalbi ve akıyla tanıması, bilmesidir. Yakîn ise, şeksiz ve şüphesiz bir şekilde inanılacak şeylere îmân etmektir. Kişinin bu kalbî tasdikiyle her tâati tâat olarak bilip her ma’siyeti de ma’siyet olarak kabul etmesi îmânın rükünü olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple farziyeti ve haramlığı ayet ve hadislerle sabit olan amelin inkârı, hafife alınması ve istihzâsı küfür sayılmaktadır. İşte bu noktada itibâra alınan amelin işlenip işlenmemesi değil onun iz’ânla kabullenilmesidir. İz’ân tasdik en önemli maddelerinden biridir. Bu konu ile alakalı İmam-ı A’zâmdan rivayet edilen üç borçlu örneği

getirilebilir. Mesela bir kişiye borcu bulunan üç kişi olsa bunlardan birisi eğer kendisinden ödemesi gereken borç istendiğinde borcunun olmadığını iddia ediyorsa bu kişi borcunu inkâr etmiş demektir. Diğeri de borç istendiğinde borcun önemsiz bir şey olduğunu söylüyorsa bu kişi borcunu hafife almış demektir. Son kişi de borcunu ödeyemediğinden dolayı mahcup ise bu kişi de iz'ân sahibidir. İmâna kıyas edildiğinde ilk kişi kâfir olmuştur. İkinci kişi hafife aldığından yine küfre düşmüştür. Üçüncü kişi de ise iz'ân bulunduğundan mü'min kabul edilir.

Allah Teâlâ ayette “*Ey îmân edenler, samimi bir tevbe ile Allah'a dönün*” buyurmuştur. Allah azze ve celle bu ayet ve daha birçok ayette günah işleyen kimselere “*Ey îmân edenler*” şeklinde hitapta bulunmuştur. Peygamberimiz zamanından bugüne kadar Müslümanlar, Ehl-i Kiblede olup da büyük günah işlediğini bildikleri kimsenin cenaze namazını kılmış, onlar için dua ve istiğfar bulunmuşlardır. Hâlbuki kâfire istiğfar dilenmeyeceği bilinen bir gerçektir.

İkincisi ise: Bir şey mutlak olarak zikredildiğinde kemâle hamledilir kaidesince ameli îmân tanımlarının içerisine katmışlardır. Mesela mutlak olarak “*ümme*t” denildiğinde sadece Müslümanlar anlaşılmaktadır. Hâlbuki ümmet-i icâbet olsun, ümmet-i da'vet olsun herkes Peygamberimizin ümmetindedir. Her ne kadar amel îmânın bir cüz'ü olmasa da amelsiz kâmil bir îmândan bahsedilemez. Tariflerine ameli dahil eden imamların amacı da bu tarzdaki bir îmân yapısını ortaya koymaktır.

Sonuç olarak dört imamın da yapmış oldukları îmân tanımları birbiriyle çelişmez. Hepsi îmânın kalp ile tasdik olduğu, amelin ise îmândan cüz olmadığı konusunda hem fikirdir. Tarifler içerisinde yer alan amelin ise kemâl şartı kapsamında ele alındığı net bir şekilde görülmektedir.

İmam Şâfiî, İmam Ahmed b. Hanbel ve İmam Mâlik'e göre îmân kalp ile tasdik, dil ile ikrâr ve azâlarla ameldir. Her ne kadar İmam-ı A'zâm ile farklı tanımlar yapıyorlar gibi görünseler de hakikatte hepsi de tasdiki esas olarak kabul etmişlerdir. İmamların ameli tarifte zikretmeleri onların ameli îmânın bir cüz'ü saydıklarını göstermez. Çünkü üç imam da büyük günah işleyeni inkâr, tahfif ve istihzâ olmadığı müddetçe îmân dairesinden çıkarmamışlardır. Bu ise onların ameli bir rükün olarak değil kemal şartı olarak gördüklerini anlamakta delil olarak yeterlidir.

KAYNAKÇA

Abdülazîz el-Buhârî, A. M. (t.y.). *Keşfü'l-Esrâr fî Şerhi Usûli'l-Pezdevî*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî.

- Abdülbâkî, M. F. (1986). *el-Lü'lü'ü ve'l-Mercân fime'ttefeka 'aleyhi's-Şeyhân*. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Alü's-Şeyh, A. b. M. (2011). *Şerhu Akîdetu't-Tahâviyye ve'l-Müsemmâ İthâfu's-Sâili bimâ fi't-Tahâviyyeti min Mesâile*. Dâru'l-Mevedde.
- Bulut, M. (1998). İmân ve Mâhiyeti. *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 33-64.
- Çetin, İ. (2015). *Ehli Sünnetin Nazarı İ'tikâdın Ölçüsüdür*. Isparta: Dilara Yayınları.
- Çetin, İ. (2014). *Gencim Nereye?*. Isparta: Dilara Yayınları.
- Çetin, İ. (2012). *Tek Çare*. Isparta: Dilara Yayınları.
- Ebû Dâvûd, S. b. E. (t.y.). *Sünenü Ebî Dâvûd*. Muhammed Muyiddîn Abdulhamîd (Thk.). Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Ebû Hanîfe, N. b. S. (2015). *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (İmam-ı A'zâm'ın Beş Eseri içinde). Mustafa Öz (Haz.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV).
- Ebû Hanîfe, (2015). *el-Fıkhü'l-Ekber*, (İmam-ı A'zâm'ın Beş Eseri içinde). Mustafa Öz (Haz.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV).
- Ebû Hanîfe, (2015). *el-Vasiyye*, (İmam-ı A'zâm'ın Beş Eseri içinde). Mustafa Öz (Haz.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV).
- Ebû'l-Berekât, H. A. (2013). *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâ'iku't-Te'vîl*. Şam-Beyrut: Dâru İbni Kesîr.
- el-Aynî, B. E. M. (2000). *el-Benâye Şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Aynî, B. E. M. (2009). *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Bâbertî, E. M. (t.y.). *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*. Dârü'l-Fikr.
- el-Bâkîllânî, E. B. M. (2000). *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâduhu ve Lâ Yecûzu'l-Cehlu bihî*. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî (Thk.). el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas.
- el-Begavî, E. M. (1987). *Mesâbihu's-Sünne*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Ma'rife.
- el-Bursevî, E. F. (t.y.). *Rûhu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

- el-Cevherî, E. N. (1987). *es-Sihâhu Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiye*. Ahmed Abdulgafûr Attar (Thk.). Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn
- el-Cüveynî, İ. H. E. (1979). *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*. Kahire: Envar Neşriyat.
- el-Ferâhidî, E. A. H. (1996). *Kitâbu'l-Ayn*. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm Sâmarrâî (Thk.). Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl.
- el-Fîrûzâbâdî, M. E. (2005). *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrut: Müessisetü'r-Risâle.
- el-Hâdimî, E. S. (1929). *el-Berikatü'l-Mahmûdiyye fî Şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye ve Ş-Şerîati'n-Nebeviyye fî's-Sîreti'l-Ahmediyye*. Matba'atü'l-Halebî.
- el-Halîmî, E. A. H. (1979). *el-Minhâcü fî Şüabi'l-İmân*. Dâru'l-Fikr.
- el-Hallâl, E. B. (1987). *el-Akîde Rivâyetü Ebî Bekir el-Hallâl*. Dimeşk: Dâru Küteybe.
- el-Hindî, M. A. (2010). *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- el-Hümâm, K. M. (t.y.). *Fethu'l-Kadîr*. Dâru'l-Fikr.
- el-İsfahânî, E. N. (1988). *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Asfiyâ'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye
- el-İsfahânî, E. K. (1991). *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kalem/ed-Darü's-Şamiyye.
- el-Kârî, E. H. (1997). *Minehü'r-Ravzil-Ezher fî Şerhi'l-Fikhi'l-Ekber*. Beyrut: Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye.
- el-Kârî, E. H. (2002). *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Beyrut: Dârû'l-Fikr
- el-Kazvînî, E. H. (1979). *Mu'cemü Mekâyisi's-Lüga*. Abdusselam Muhammed Hârûn (Thk.). Dâru'l-Fikr.
- el-Keşmîrî, M. E. (2005). *Feydû'l-Bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Kurtubî, Ş. E. (1964). *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kurân*. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Etfîş (Thk.). Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- el-Lâlekâî, E. K. H. (2003). *Şerhü Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâ'a*. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gâmidî (Thk.). Suriye: Dâru Taybe

- el-Lâlekâî, E. K. H. (2003). *Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*. Suud: Dâru Tayyibe.
- el-Mâtürîdî, E. M. M. (t.y.). *Kitâbü't-Tevhîd*. Fethullah Hüleyf (Thk.). Mısır: Dâru'l-Câmi'âti'l-Mısriyye.
- el-Mâtürîdî, E. M. M. (2005). *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Münzirî, Z. A. (1968). *et-Tergîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerîf*. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- el-Pezdevî, E. Y. M. (1963). *Usûlü'd-Dîn*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs.
- en-Nesâî, E. A. (2001). *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Beyrut: Müessisetü'r-Risâle.
- er-Râzî, E. A. F. (t.y.). *el-Muhassal Efkarî'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn*. Taha Abdür-rauf Sa'd (Haz.). Kâhire: Mektebetü Külliyyâti'l-Ezheriyye
- er-Râzî, E. A. F. (t.y.). *Meâlîmu Usûli'd-Dîn*. Taha Abdür-rauf Sa'd (Thk.). Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- es-Seffârinî, Ş. E. A. (1982). *Levâmi'u'l-Envâri'l-Behiyye ve Sevâti'u'l-Esrâri'l-Eseriyye Şerhu'd-Dürreti'l-Mudiyiye fi 'Akdi Firkati'l-Merdiyye*. Dimeşk: Müessisetü'l-Hâfikîn.
- es-Seffârinî, Ş. E. A. (1994). *Levâihü'l-Envâri's-Seniyye ve Levâkihu'l-Efkarî's-Sünniyye Şerhu Kâsîdeti İbn Ebî Dâvûd el-Hâiyye fi 'Akîdeti Ehli'l-Âsâri's-Selefiyye*. Abdullah b. Muhammed b. Süleyman el-Basîrî (Thk.). Suudi Arabistan: Mektebetü'r-Rüşd.
- es-Sevrî, E. A. S. (1983). *Tefsîrû's-Sevrî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- es-Sıkillî, E. B. (2013). *el-Câmi' li Mesâili'l-Müdevvene*. İhyâu't-Turâsi'l-İslâmiyye.
- es-Siğnâkî, H. H. (2001). *el-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî*. Fahreddin Seyyid Muhammed Kânit (Thk.). Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- eş-Şâfî, E. A. (1951). *Müsnedü'l-İmâmi's-Şâfi*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- eş-Şâfî, E. A. M. (1990). *Kitâbu'l-Ümm*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- et-Taberî, E. C. M. (2001). *Câmi'ü'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*. Doktor Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Thk.). Dâru Hicr.

- et-Taftazânî, S. M. (1991). *Şerhu'l-Akâid*. Süleyman Uludağ (Haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları
- et-Taftazânî, S. M. (1886). *Muhtesaru'l-Meânî*. İstanbul: Salah Bilici Kitapevi Yayınları
- et-Taftazânî, S. M. (t.y.) *Şerhu't-Telvîh 'alâ't-Tevdîh*. Mektebetü Subeyh.
- et-Tehânevî, M. b. A. (1996). *Mevsû'atu Keşşâfi İstılâhâti'l-Fünûni ve'l-İlm*. Beyrut: Mektebetü Lübnân.
- et-Tirmizî, E. A. M. (1992). *Nevâdiru'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Rasûl*. Beyrut: Dâru'l-Ceyl.
- et-Tirmizî, E. İ. M. (1998). *el-Câmiü'l-Kebîr (Sünenü't-Tirmizî)*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- et-Tirmizî, E. İ. M. b (2016). *Sünenü't-Tirmizî*. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- ez-Zebîdî, E. F. M. (t.y.). *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye.
- ez-Zeccâcî, E. K. (1986). *İştikâku Esmâi'l-lâh*. Abdulhüseyn el-Mübârek (Thk.). Müessisetü'r-Risâle.
- ez-Zeydânî, M. H. (2012). *el-Mefâtîh fî Şerhi'l-Mesâbih*. Nureddin Tâlip (Thk.). Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir.
- ez-Zürkânî, E. A. (2003). *Ebcetü'l-Mesâlik bi-şerhi Muvatta'î'l-İmam Mâlik*. Taha Abdurrauf Sa'd (Thk.). Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye.
- Gölcük, Ş.-Toprak, S. (2016). *Kelam Tarih Ekoller Problemler*. 9. Baskı. Konya: Tekin Kitapevi.
- Gürânî, A. M. (2008). *el-Kevserü'l-Cârî ilâ Riyâzi Ehâdisi'l-Buhârî*. Berut-Lübnan: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî.
- Hanbel, E. A. A. (1995). *el-Müsned*. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Hanbel, E. A. A. (2001). *Müsnedü'l-İmami Ahmed b. Hanbel*. Müessisetü'r-Risâle.
- Hanbel, E. A. A. (1990). *Usûlü's-Sünne*. Suud: Dâru'l-Menâr.
- Heyet, (t.y.). *el-Mu'cemü'l-Vasît*. Dâru'd-Da've.
- Heyet, (2013). *Hac İlmihali*. 10. Baskı, Ankara: DİB Yayınları,

- Heyet, (1983-2006). *Mevsûatu'l-Fıkhıyye el-Kûveytiyye*. Mısır: Dâru's-Safve,
- Hüsrev, M. M. (t.y.). *Dürrü'l-Hükkâm Şerhü Gureri'l-Ahkâm*. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye.
- İbn Küteybe, E. M. A. (1978). *Garîbu'l-Kur'ân*. Ahmed Sakr (Thk.). Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Manzûr, E. F. C. (1997). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbnü'l-Cevzî, E. F. C. (1988). *Menâkıbü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. Dâru Hicr.
- Marulcu, H. T. (2018). *Kelâm'da Nazar ve Münâzara Âdâbı..* Isparta: Dilara Yayıncılık.
- Müslim, E. H. (t.y.). *Sahîhu Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arâbî
- Nagarî, K. A. (2000). *Düstûrü'l- 'Ülemâ ev Câmi'u'l-Ulûm fî İstilâhâti'l-Fünûn*. Hasan Hânî Fahs (Trc.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.